

החדירה הלא-חקלאית למושב בשנות השמונים -

השפעות על השימוש בקרקע

דוד גרוסמן

מאמר זה עוסק בחדירה של מתיישבים שאינם חקלאים לכפר הישראלי בשנות השמונים. הוא מתמקד במערכת המושבית, אף כי תופעות החדירה הנדונה כאן מצויות גם במערכת הקיבוצית. מטרת המאמר היא לבחון את המשמעות של סוגי החדירה השונים מבחינת שימושי הקרקע ומבחינת תפקודו של המושב כיישוב חקלאי ולהעריך את משמעותם התכנונית. הערכה זו מתבססת על ניתוח מצבם של מספר יישובים המצויים במרכז הארץ, ועל מיון הסוגים של החדירה הלא-חקלאית. הבנת חשיבותה היחסית של החדירה הלא-חקלאית מחייבת בחינה דמוגרפית דו-סיטרית: אל הכפר וממנו; כלומר, את עצמתו של "זרם ההגירה" אל העיר לעומת עצמת "הזרם הנגדי" מן העיר. מאמר זה מתמקד ב"זרם הנגדי", אך יש להביא בחשבון גם את התמורות בתעסוקה של בני המשקים הוותיקים, שיוממותם אל העיר הסמוכה מהווה חלק מה"זרם הישיר". "הגירה" זו אינה שונה באופן מהותי מזו של החודרים הלא-חקלאיים אל הכפר. יתר על כן, יש להדגיש שחלק מבני דור ההמשך החיים בכפר הם למעשה "חודרים חוזרים" שנעדרו זמנית מכפר המוצא. במובן זה יש דמיון רב בינם ובין החודרים האחרים.

נתוני רקע חברתיים וכלכליים לחדירה

המשבר שפקד את הכפר הישראלי מאז המהפך הכלכלי של 1985 לא הגיע עדיין לסיומו והדפוסים המוסדיים שנשחקו או התמוטטו עם פרוץ המשבר לא הומרו עדיין בדפוסים יציבים חדשים. עתה, לאחר שחלף כבר כחצי עשור שנים, יש מקום לתהות אם צורת היישוב המוכרת לנו כ"מושב" רשאית לכינוי זה לאור העובדה שמאפיינה העיקרי, האגודה השיתופית, אינו מתפקד במספר רב של יישובים הנושאים עדיין "תואר" זה. ברור, מכל מקום, שהכרת המצב שנוצר מחייבת בחינה מעמיקה של הרקע למצב החקלאות ושל התמורות הדמוגרפיות והתעסוקתיות הנלוות למצב זה. השינויים המבניים שחלו בהתיישבות נובעים מתמורות חברתיות וכלכליות רבות. חלק נכבד מהן מוסבר בהתפתחות המואצת של הטכנולוגיה שהחלה עם ראשית המהפכה התעשייתית. היא הביאה לייעולה של מערכת השיווק והמסחר הבינלאומי, לעלייה ברמת החיים, ולשינויים אגרוטכניים שגרמו לירידה בביקוש לכוח העבודה הכפרי. שינויים אלה לוו בדלדול דמוגרפי של הכפר כתוצאה מיציאתם של חקלאים מהכפר אל העיר, וגרמו לזניחת העבודה החקלאית על-ידי אלה שנשארו ביישוב. אנו מצויים עתה בשלב מתקדם של מגמות אלה. אולם, בשלב זה חלו תמורות משמעותיות כמגמות בגלל המוטוריזציה המואצת אשר בלמה את היציאה מהכפר ואף גרמה להיפוך בכיוון הזרימה של ההגירה המסורתית.

גורמי רקע אלה אינם ייחודיים למדינת ישראל, כפי שיובהר להלן, אך הבעיות הנובעות מהן הן בעלות משמעות מיוחדת בישראל בגלל המבנה המוסדי המיוחד של המערכת הכפרית ובגלל התפקיד שנועד לכפר בנושא דגל אידיאולוגי, הן מבחינה חברתית והן מבחינה לאומית-בטחונית. בין השאר פוגע השינוי בשרידיו של עקרון השוויוניות בחלוקת האדמה למתיישבים, הוא גורם לעליית מחירים של קרקעות ולמסחר במכסות ייצור, מעורר שינויים ביעוד הקרקע, ומאיים על עקרון השמירה על עתודות הקרקע החקלאית של המדינה. איום זה גבר בשנות השמונים באופן כולט, ויש לזקוף זאת לפחות באופן חלקי להגברת המעבר מהעיר אל הכפר (אלתרמן ורוזנשטיין, 1992, עמ' 6). לכך יש להוסיף את ההשלכות הפוטנציאליות, הן החיוביות והן השליליות, על מצב השימוש בקרקע החקלאית כמשבצת המושב עצמו ועל המערך החברתי-הכלכלי הפנימי של הכפר. בהשוואה לארצות אחרות עבר הכפר הישראלי את מחזור הנטישה וה"היפוך" בתקופה קצרה ביותר. בשנות השבעים צומצמה כבר הירידה מהכפר עם הכוונתם של עירוניים למושב, אך עד פרוץ המשבר המושבי היתה מודעות ציבורית מועטת לבעיית פליטתם של עובדים מהחקלאות. ידוע שלפחות שני שלישים מהאוכלוסייה הכפרית בישראל אינם מתפרנסים עתה מהחקלאות בלבד. גם המרחקים הקצרים יחסית אל הערים הישראליות מאפשרים גישה נוחה מהפרפריה אל המרכז ולכן "כורש החזקה" הכפרי הוא רב. אנו משערים שהנטישה המועטת יחסית מתקזזת עתה ללא קושי על-ידי החדירה הבלתי חקלאית.

עבודת המחקר המקיפה שנכתבה על ההגירה של משפחות עירוניות למושב בתקופה שבין 1968 ל-1978 (אפלבוים 1986) מלמדת, אכן, שעד 1978 הצליח מושב העובדים לשמור במידה רבה על צביונו המקורי. אחת ממסקנותיה היא שהמצטרפים למושב בתקופה הנסקרת בו השתלבו בחקלאות, והיו מעוניינים בעיסוק בה. זאת, למרות שהשערת המחקר היתה שגם בישראל, כבארצות אירופה ואמריקה, הביקוש למגורים בכפר אינו כרוך בחזרה לחקלאות.

נושא התעסוקה דורש עתה תשומת לב הולכת ורבה בגלל הלחצים שנוצרו בעקבות גלי העלייה מחבר העמים. התפתחות זו הגבירה את עצמתו של "זרם ההגירה הנגדי" שהיה קיים לפני-כן, והתרת הרצועה בעקבות "הוראת השעה" יצרה אקלים נוח ללגיטימציה של עיסוקים ועסקים חדשים. הזרימה החד-כיוונית שאפיינה את המושב בעבר הביאה לערעור מעמדה של הקהילה הכפרית, פגעה באגודה השיתופית, וגרמה לפערים כולטים בין היוממים והחקלאים. אולם, עצמת הפגיעה של החדירה הלא-חקלאית היא רבה פי כמה, שכן היא מערערת את יסודותיו של היישוב ככפר ולא רק כמושב עובדים. הפגיעה אינה מתמקדת אך ורק בנושא השוויוניות או בנושאים האחרים שהוזכרו לעיל. היא מהווה איום על אורח החיים ובמיוחד על גורמי המשיכה העיקריים של הכפר: הנוף החקלאי, השטחים הפתוחים, והאקולוגיה. גורמי משיכה אלה נתפסים כציבור כשווי ערך למושג המערפל "איכות חיים", שהוא אחד מיעדיו של תהליך החדירה הלא-חקלאית לכל סוגי הכפר הישראלי.

חריפותה של הפגיעה באקולוגיה נובעת בחלקה הגדול מהתפתחות נוספת ההולכת וגוברת לאחרונה: חדירתם של עסקים לא-חקלאיים, חכירת שטחי אכסון, סככות, ומבנים אחרים, על-ידי תעשיות הצמאות לקרקע במחירים זולים. יש למעשה ניגוד אינטרסים כולט בין חדירת עסקים ובין תהליכי החדירה האנושית, שכן הכמיהה ל"איכות חיים כפרית" עומדת בסתירה לתיעוש הכפר. העלייה במשקלם הדמוגרפי של מתיישבים לא-חקלאיים עלולה להביא אף לדרישה לדחיקתו של העיסוק בחקלאות עצמה, שכן זיהום מים, או הפצת ריחות שמקורם בחקלאות, נתפסים כמטרדים

אקולוגיים הפוגעים באיכות החיים של האוכלוסייה. באזור השרון המאוכלס בצפיפות הוגשו כבר תלונות ואף תביעות משפטיות על מטרדים מעין אלה.

לא כל העיסוקים הבלתי-חקלאיים מהווים איום על הכפר. יש צורך למיינם ולהכירם הן כדי לקבוע מדיניות תכנון מתאימה, והן כדי להתמודד עם עובדות שנוצרו כבר ואשר אין דרך לשנותן. יש להדגיש גם שהמניעים לתמורות הבלתי הפיכות הם לעתים קרובות המתכננים עצמם, ולא רק בעלי אינטרסים פרטיים הלוחצים "מלמטה". הצורך בכבישים ארציים ובתשתית תקשורת ואנרגיה, במיוחד זו המתלווה למדיניות המרחבת החדשה של תוכנית תמ"א 31, שנועדה לספק הן את צרכיה המתרחבים של האוכלוסייה הוותיקה והן את צורכי התעסוקה והמגורים של העולים החדשים, היו קטליזטורים שהגבירו את עוצמת התמורה ואת תהליך העיור של הכפר. בניגוד לקודמותיה נותנת המדיניות החדשה עדיפות לפיתוח הליבה של מדינת ישראל, דהיינו לפיתוח האזור שבו מצויים הלחצים המרביים על המרחב הכפרי.

התוכנית משתדלת אומנם להסיט את הפיתוח לשוליים של הליבה ולמרחב הפנוי שבתוכה (כגון לציר של גבעות השפלה ולמוקדים בקו ירושלים תל-אביב), אך היא מכירה גם בצורך לתת מענה לביקוש הגואה למגורים ולתעסוקה במוקדים המטרופוליניים הוותיקים.

אין הכוונה להציע כאן כלים לפיתוחה של המדיניות המתבקשת כלפי תהליכי העיור וכלפי המגזר הכפרי בכללותו, אך יש לקוות שמיון המגמות והכרת התמורות בשימושי הקרקע יוכלו לסייע בפיתוחם של הכלים הדרושים לפיתוח הכפר. הגישה לכך חייבת להיות פונקציונלית ולהשתחרר מצמידות יתרה לערכי העבר.

תהליכים והתפתחויות בתחום האידיאולוגי-פוליטי

השינויים המבניים שנדונו לעיל ניזונו על-ידי תמורות חיצוניות ופנימיות שהצריכו את התאמתה מחדש של המערכת הכפרית לתנאים שהיו שונים מאלה ששררו בעידן הראשוני של התפתחות הרעיון המושבי. אולם, המהפכים הפוליטיים והכלכליים שעברו על המדינה מאז 1977, תרמו גם הם תרומה מכרעת להגברת הסחף בערכי ההתיישבות ותקנותיה, ולו רק בגלל הגישה השונה לסדר הקדימויות הלאומי. אחד מהביטויים הבולטים ביותר לכך היה הסיוע הרב שניתן להקמתם של יישובים קהילתיים. מבחינת המדיניות החברתית יש לראות בכך הכרה בזכות לסיוע גם למשפחות שעברו להתגורר בכפר שלא לשם עיסוק חקלאי. יש להניח שלגיטימציה אידיאולוגית זו עורדה גם את המעבר הלא-חקלאי למושבי העובדים אשר עד 1977 נחשבו למחוסנים יחסית מפני חדירה לא-חקלאית (או מפני חדירת חסרי משק פעיל ו"חקלאי תחביב"), בגלל מערכת התקנות הנוקשה של המושב.

ההתפתחויות שהתרחשו בעשור האחרון דורשות תשומת לב מיוחדת. ייתכן שיש להסביר זאת בכך ש"היישוב הקהילתי" היה אמור לספק תחליף נאות לביקוש החדש, בהתאם ל"מסורת" הישראלית המייחדת דגם מוסדי לכל סוג יישובי. (אפלבוט ומרגוליס, 1985; אפלבוט וניומן, 1987). יש, אולי, הצדקה חברתית לגישה זו, אך ספק אם מגוון היישובים הלא-חקלאיים שצצו לאחרונה הצליח לעצור את החדירה למושבי העובדים. המגמה הנוכחית מרמזת על חוסר הצלחתה של השיטה כולה, שכן המערכת המושבית "הסגורה", המבוססת על תקנות נוקשות, הגבלות על מספר החברים, וסינון המועמדים באמצעות ועדות קבלה, לא הצליחה למנוע את התמורה המהפכנית באופיים של

היישובים שלה. יש להדגיש, מכל מקום, שברוב ארצות העולם מספק הכפר הקיים, ולא יישוב מסוג חדש, את הכלי העיקרי והנפוץ ביותר לתופעת ה"כיפרור". אין ספק שהמערכת המוסדית הנוקשה של המושב, ובמיוחד האיסור על בעלות קרקע פרטית, היא האחראית העיקרית למגבלותיו כמועמד לקליטה חופשית של מצטרפים ולתהליכי עיור.

נושא זה מעלה את שאלת הזיקה שבין תהליכי העיור לתמורות מקבילות שהתרחשו בעולם הרחב ומחדר את השאלה באיזו מידה יש לראות את התמורות במושב כנובעות מהייחודיות של התופעה הישראלית. האם יש לראות בכך שלב נוסף בתהליך עיור הכפר, אשר נחקר כבר בעבר ביחס למושבות המצויות בשולי הערים? (גונן, 1978; Graicer, 1978) האם יש זיקה בין תהליך הכיפרור ובין המשבר הפוקד את החקלאות? אם כן, מה משמעותה של זיקה זו? באיזו מידה השפיעה הקמתם של היישובים הקהילתיים על עצמת החדירה? האם יש לזקוף את תהליכי הכיפרור לחולשתה של החקלאות, או שהחקלאות נחלשת בגללם? שאלת הזכות לתמיכה הציבורית בתופעה זו גם היא דורשת תשובה.

דעתו הנחרצת על עמירן בנושא זה היא שאין מקום להשקעות כתשתית של כפרים לא-חקלאיים, אך הוא מבחין בין השקעות בכפרים קיימים להשקעות ביישובים חדשים, שכן הנוק הכלכלי הנובע מהמצאותם של לא-חקלאיים במושב הוא, לדעתו, מועט (עמירן, 1989). דעה מנוגדת מובעת על ידי קיפניס (Kipnis, 1984; Kipnis, 1989). במאמר זה לא נוכל לספק תשובות לשאלות הערכיות, אך ננסה לעמוד על מהות התמורות על-ידי התייחסות למגמות הרווחות עתה בארצות שמחוץ לישראל. מגמות אלה מלמדות שגם בארצות אלה יש מקום לכרוך את העדפתה של צורת היישוב בשינויים ערכיים ו חברתיים-כלכליים.

השוואה עם ארצות אירופה ואמריקה

סקירת המגמות השליטות בארצות המפותחות מלמדת שיש לעתים קרובות דמיון בינן ובין מגמות החדירה העירונית לכפר הישראלי. הסיבות לכך בארצות אירופה ואמריקה אינן שונות באופן מהותי מאלה שניצפו בארץ, אם כי משקלו של הגורם הפוליטי-הערכי הוא לרוב זניח בארצות אלה. בכל מדינה יש משקל רב לאלמנטים ייחודיים לה, ויש גם הבדלים ניכרים בין חבלי ארץ המצויים במדינה כלשהי. בין הסיבות המוזכרות בספרות המקצועית בולטים במיוחד הנושאים הבאים: מוטוריציה ונגישות גוברת מהמרכז לשוליים, הירידה הנמשכת בתעסוקה החקלאית עקב ההתפתחות הטכנולוגית, העלייה ברמת החיים, תנועת "השיבה אל המרחב הכפרי", המודעות הגוברת ל"בעיות האקולוגיה", עליית מחירי הקרקע והמגורים במרכזי הערים, הצפיפות הגוברת בערים, המזוהות כסובלות מפתולוגיה חברתית, הקמת אזורי תעשייה ומסחר בפריפריה העירונית, וכן התפתחויות דמוגרפיות שונות, המתבטאות, בין השאר, במספרם הגדל של הגימלאים והעדפות המגורים שלהם.

בין החוקרים שעסקו בנושא זה אין הסכמה ביחס לחשיבותם היחסית של הגורמים שנימנו כאן, או ביחס למגמות ארוכות הטווח של התופעות הניצפות עתה. ניתוח ממצאי המפקדים משנות השישים והשבעים בארצות הברית מצביע על ירידה באוכלוסיית הערים הגדולות ועל עלייה בשוליים הכפריים ובערי השדה. היה מתאם שלילי בולט בין גודל היישוב לשיעורי גידולו, והעלייה הכוללת ביותר נרשמה במגורים שניבנו מחוץ ליישובים המוכרים. אולם, נתוני שנות השמונים מצביעים על שינוי דרסטי במגמה ועל חידושה של ההגירה השלילית מהכפר האמריקאי. היישובים הקטנים

מ-10,000 איברו מאוכלוסייתם, אם כי ניכר עדיין גידול כלשהו באוכלוסייה מחוץ ליישובים מוכרים (Fuguitt, 1991).

המחקרים שבוצעו בארצות הברית ובארצות מלמדים שיש זיקה כלשהי, אם כי אין היא בהכרח מלאה או אחידה, בין מרכיביה של "תופעת החדירה" ובין תפוסתה במרחב. הגימלאים מעדיפים להגר ליישובים עירוניים קטנים (באזורים שאופיינו כמרכזי גימלאים בארה"ב נמשך הגידול באוכלוסיית היישובים הקטנים גם בשנות השמונים [Fuguitt, 1991]). לעומת זאת, מצטרפים השואפים ל"איכות חיים אקולוגית", (או אלו שמניעים העיקרי הוא להיחלץ מאורח החיים העירוני), מעדיפים יישובים קטנים, ואף כפרים או בתי חווה חוץ-יישוביים. מאידך, יש גם אוכלוסייה ניכרת של פועלים ובני המעמד הנמוך, שהמניע שלהם להעדרת המגורים בכפר הוא היצע המגורים הזול ביחס לגודלו של שטח המגורים וטיב המגורים. אלו נוטים להתרכז ביישובים מכונסים, ולעתים אף בשיכונים מעין עירוניים במרחב הכפרי ובערי השדה (Phillips and Williams, 1984). יש להוסיף ל"חודרים" אלה גם את בני המקום החוזרים לביתם, לאחר שהייה בערים הגדולות, וכן את בני הכפר המקוריים, שלא עזבו את ביתם, אך אינם עוסקים כבר בחקלאות. הם מצטרפים, לרוב, ליוממים הבלתי-חקלאיים שחדרו אל הכפר מהעיר.

התנועה הרומנטית-אידאולוגית השואפת לצאת מהעיר אל המרחב הכפרי (או אל היישוב הלא-מטרופוליני שאינו בהכרח כפרי) ממלאת את החללים שנוצרו במרחב זה עקב נטישתם של החקלאים. היא מלווה, כמובן, גם בשינוי באופיה של התעסוקה הכפרית. הנהירה מונחית משיקולי מגורים, תעסוקה, או "איכות חיים", אך אין לה זיקה של ממש לשימוש החקלאי בקרקע. תופעה זו זכתה כבר לכינויים שונים. יש הרואים בה "רנסנס כפרי" ויש המכנים אותה "היפוך העיור" (Counterurbanization). התהליך המביא להיפוך זה כונה "פנייה לאחור" (Turnaround) או "כיפור" (Rurbanization). הוא מתבטא ביציאה מן העיר אל הכפר ולא, כפי שניתן היה לצפות על סמך נסיון העבר, מן הכפר אל העיר.

למרות הספרות הנרחבת בנושא זה אין עדיין הסכמה בין החוקרים על סיבותיה ומשמעותה הכוללת של התופעה. ברור שאין ליחס לכל הגורמים שנימנו לעיל השפעה אחידה. חילוקי הדעות בין החוקרים מתייחסים הן לממדי התופעה, הן למשמעותה המרחבית, והן לחשיבות שיש ליחס לכל אחד מהגורמים המרכיבים אותה. יש הסוברים שמדובר במהפך של ממש מבחינת התפוסת המרחבית, אך לעומת זאת יש הנוטים להסביר את התופעה רק כהמשכה של מגמת הפרבור אל מעבר לתחום שהיה מקובל בעבר, וכי ההכרז היחיד בינה לבין מגמות העבר הוא בהרחבת תחומי ההשפעה העירוניים אל המרחב האקס-אורבני ואף אל המרחב הכפרי המובהק.

בתהליך זה לוקחים עתה חלק גם יישובים עירוניים המרוחקים מהפרברים המטרופוליניים הוותיקים, אך יש חוקרים הכופרים בדעה שיש לראות בכך תופעה בעלת אופי מהפכני. הנהירה הגוברת אל עיירות לא-מטרופוליניות מושכת אליה שיעור גובר והולך מעודפי האוכלוסין העירוניים, ולא דווקא את השכבות המבוססות ביותר. גם עובדה זו עשויה להתפרש כהמשך של מגמות קודמות. מערכת מרחבית נוספת, הנהנית מהתרחבותה של כלכלת השפע מצויה דווקא באזורי הפריפריה המרוחקים. לשטחי פריפריה אלה יש כוח משיכה מיוחד, בעיקר בגלל משאבי הקיט והנופש המיוחדים להם (Hart, 1984) או בגלל יתרונות כלכליים למפעלי תעשייה (לרוב למפעלי-בת של חברות ענק). אלו הם השטחים שבהם "ההיפוך" העירוני בולט ביותר, כיוון שרבים מהם מצויים בחבלי ארץ אשר סבלו בעבר מירידה ניכרת באוכלוסייתם בגלל דלות משאביהם הכלכליים.

שטחים אלו מצויים בעיקר בהרים ולאורך חופים מרוחקים. פונסטם המסורתית היתה על מרעה, יעור, או דיג. התרחבותה של תופעת "בתי המשנה" (Second Homes) ופריחתם של עסקים נלווים ואחרים, שהוקמו לצורכי קיט ונופש, היא אשר גרמה ל"היפוך" בכלכלתם. תופעה זו היא בעלת חשיבות מקומית ואזורית ברורה, אך אין היא מהווה את עיקרה של תופעת ה"כיפרור" מבחינה כמותית. אין עדיין, כאמור, דעה מגובשת ומוסכמת אם יש מהפך יישובי של ממש בתופעות אלו בכללותן. דעות מגוונות אלה באות לידי ביטוי במספר רב של מחקרים שפורסמו בשנים האחרונות: Gordon, 1979; Vining and Pallone, 1982; Fielding, 1982; Johansen and Fuguitt, 1984; Nelson, 1986; McLaughlin, 1986; Vartiainen, 1989; Champion, 1990.

שלב ה"היפוך" הנוכחי בארצות המפותחות נובע בחלקו גם מתיעוש המרחב הכפרי ומחדירה של שימושי קרקע לא-חקלאיים (Haynes and Machunda, 1987). השפעתה החיובית של חדירה זו על המאזן הדמוגרפי האזורי בשנות השמונים בולטת מאוד נוכח הירידה הבולטת במוצע הכפרי הכולל בארה"ב בשנות השמונים (Fuguitt, 1991). אולם, בין הסיבות לבלימתה של הירידה הדמוגרפית בכפר האמריקאי יש למנות גם את היוממות הגוברת, כתוצאה מרמת המוטורייזציה הגבוהה, למקומות תעסוקה בעיר הקרובה. תנועה זו תרמה לבלימת הנטישה והגבירה את "כושר ההחזקה" (Retention) בכפר האמריקאי גם במקומות שבהם לא היתה הגירה לכפר (Hart, 1984). יוממות גוברת, כתוצאה משימוש ברכב פרטי, היא גורם חשוב גם בישראל, אך עד לעשור האחרון לא זכה תיעושו של המושב להצלחה מרשימה (בר-אל ואחרים, 1987).

בבריטניה ובארצות אחרות נגרמות עקב החדירה בעיות חברתיות ונוצר אף קיטוב קהילתי העשוי לגרום למעין "נירתוק" (Encapsulation) דהיינו, לקיומה של קהילה בתוך קהילה (Newby, 1979; Newby, 1980). לקיטוב מעין זה אין ביטוי של ממש במבנה הפיזי של היישוב, אף כי בחבל צ'שייר שבאנגליה נמצא שהחודרים נוטים להתרכז בגלעין היישובי המקובץ ולא בטבעת החיצונית של היישוב הכפרי (Grossman, 1987). הבעיות החברתיות בולטות בעיקר במקומות שבהן מצויה מסורת כפרית מושרשת, השונה מהמערכת החברתית המודרנית שהתגבשה במרחב העירוני.

החדירה ומשמעותה בישראל - דוגמאות משולי המטרופולין

גם אם אין התנועה אל הכפר מהווה מהפך של ממש הרי שיש לה השלכות חברתיות ותכנוניות מרחיקות לכת, שיש להן מקבילות גם בישראל, אף אם לחלק מהתופעות והתהליכים בישראל יש אופי מיוחד הנובע מהתנאים הגיאוגרפיים, הפוליטיים והכלכליים של הארץ, וכן מהתהליכים החברתיים המיוחדים לישראל. בכפר הבריטי פגע תהליך השינוי בעיקר במעמד העובדים החקלאיים שמצבם החברתי והכלכלי היה נחות ביותר. בארץ, לעומת זאת, אין עתה מעמד מיוחד של פועלים חסרי קרקע בכפרים. המחקר של אפלבוט מלמד שבארץ לא היה עדיין קיטוב חברתי של ממש כתוצאה מהצטרפותם של עירוניים. יתכן שההסבר לכך נעוץ בחלקו בסלקטיביות העדתית שנתגלתה במחקר זה (אפלבוט, 1986). אולם, יש לשער שהמצב עלול להשתנות, וכי חדירתם של לא-חקלאים ליישובים חקלאיים תגרום למתחים גוברים והולכים. אם יחריפו הפערים ברמות ההכנסה בין האוכלוסייה החדרת לקולטת, יכולה החדירה העירונית להביא אף להיווצרותם של הבדלי מעמדות משמעותיים בתוך היישוב.

למיקום הגיאוגרפי ולבחירתו של מושב המשמש כיעד לחדירה יש השלכות הן לגבי מדיניות פיזור האוכלוסין והן לגבי הסיכוי לאינטגרציה עדתית. יש לכך חשיבות, לכן, מבחינה לאומית. אולם, ההשלכות החברתיות ברמה המקומית הן בולטות אף יותר. מידת השתלבותם של החודרים בקהילה המושבית ובפעולותיה אינה מנותקת משאלת התעסוקה. ממצאי מחקרה של אפלבוס מלמדים שהמהגרים העירוניים היו מעורים בפעילות הקהילתית (אפלבוס, 1986), אך ייתכן שבגלל עניינם המועט בפעילות המשקית של הכפר יחלישו המצטרפים החדשים, בסופו של דבר, גם בישראל, כמו באנגליה, את הקהילה הכפרית. אם כך הדבר, הרי שיש לשער שההפרדה המסתמנת עתה בין הפעילות הפוליטית-חברתית מחד גיסא, והפעילות הכלכלית של האגודה השיתופית, מאידך גיסא, תגרום להחלשתה של הקהילה כולה.

מגמות אלה מסתמנות עתה בממצאים ראשונים של מחקרים שבוצעו לאחרונה במסגרת המחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת בר-אילן, ואשר טרם פורסמו. כל המחקרים מתייחסים למושבים המצויים בצלה של השפעה עירונית, אם כי במרחקים שונים מהמטרופולין ומהליבה העירונית. הממצאים הם עדיין חלקיים, ואין לנו עדיין ממצאים המאפשרים לאמוד את עוצמתה של החדירה בחלקי הארץ השונים.

א. החדירה לשם מגורים בכפר והשפעתה על השימוש בקרקע

השפעתה של החדירה הלא-חקלאית על השימוש בקרקע אינה אחידה, אך ביישובים רבים יש מתאם בולט בין מציאותם של חודרים ובין תופעות של אקסטנסיפיקציה או הזנחה. הביטוי לכך הוא באימוצן של שיטות חקלאיות שאינן מחייבות הימצאות הפעילה במשק ברוב ימות השבוע. הגיוון הוא רב: מהזנחה מלאה של החקלאות ועד מסירת השטח לחברות קבלניות. מצבי ביניים הם עיבוד באמצעות החכרת משנה לשכנים, יצירת שותפויות עם קרובי משפחה או שכנים, העסקת מנהל ועובדים שכירים, מכירת היכול בדמאן, ועיבוד בשבתות ובשעות הפנאי. כלומר, חקלאים רבים פועלים כבעלים נעדרים לכל דבר ואינם מנהלים משק משפחתי במובן המלא של מושג זה (ראה גם: גרוסמן, 1989). אולם, ברוב המקרים אין המצב כך. ההזנחה אינה מלאה והחקלאות היא בעלת אופי חלקי, או שהיא שייכת לסוג הקרוי "חקלאות תחביב" (Ilbery, 1985) שכן אין היא בעלת אופי כלכלי של ממש. בעל משק התחביב בוחר בענף שאינו מחייב עבודה רבה, כגון פרדס או מטע נשירים, ומבצע את עבודות הקטיפה באמצעות חברות קבלניות.

יש חקלאים המפיקים תועלת ממצב זה ומנצלים את הנחלות הפנויות לשם הרחבת מקורות הכנסותיהם מהחקלאות. הם רוכשים את אמצעי הייצור של שכניהם, אם על-ידי חכירות משנה או על-ידי תשלום אחר. בדרכים אלה הם צוברים שטחי קרקע, מכסות מים, ומכסות ייצור. דרך אחרת המאפשרת תועלת מהסחף שחל במערכת המושבית היא עקיפת האגודה ומכירה ישירה לצרכן, אם על-ידי שיווק ביצי משק ואם במכירת פירות, ירקות, ותותי שדה. משקים המצויים בסמיכות לדרכים הראשיות או בקרבת הערים יכולים לנצל את מיקומם באופן מרבי, למרות החסרונות הרבים הנובעים מהלחצים העירוניים. מניתוח המצב ביישובים רבים נראה, עם זאת, שהמגמה השלטת היא ההידרדרות, ולא ההתפתחות, במצב החקלאות. עובדה זו באה לידי ביטוי בנתונים הרשמיים של השנים האחרונות, המלמדים כי מאז 1986 היתה מגמת ירידה בשיעור של החקלאות המושבית בהשוואה לסקטורים הכפריים האחרים (ישראל, משרד החקלאות והסוכנות היהודית, 1992).

ב. מאפייני התעסוקה של הוותיקים, המצטרפים, ודור ההמשך

ממצאים ראשוניים מארבעה מושבים המצויים באזור רחובות, בין רמלה לצומת רא"ם (אילברג וגרוסמן, 1992), מרמזים שניתן ליחס את הירידה, לפחות באופן חלקי, לחדירה הלא-חקלאית. מבחינת הזיקה לקרקע יש הבדלים ניכרים בין החודרים (המצטרפים) והוותיקים. הוותיקים נוטים לעסוק באופן מלא יותר בחקלאות, והחודרים באופן המועט ביותר. בני דור ההמשך הם במצב ביניים. בעיקבות הארט שצוטט לעיל (Hart, 1984), ניתן לכלול אותם בקטגוריה של Retainees כלומר, הם אלה שהצליחו לשרוד בכפר למרות שלחלק ניכר מהם אין קשר לחקלאות. כמו החודרים, רובם יוממים אל העיר הקרובה (או המרוחקת יותר), אך בניגוד לחודרים ישיבתם בכפר נובעת מאינרציה (אם כי חלק מהם ראויים להיחשב ל"מהגרים חוזרים"), או משאיפה להפיק תועלת מזכויות משפחתיות. עם זאת, יש ביניהם רבים השואפים להתפרנס מהחקלאות, ויש מקרים רבים שעיסוק זה הוא אף מלא יותר מזה של דור הוותיקים, שכן דור ההורים אינו נוטה כמותם להשקיע ממון ומאמץ באימוץ חידושים, אם בגלל הרגל ואם בגלל אילוצים הנובעים מגיל מתקדם. דור הבנים המראה עניין בחקלאות הוא, על כן, בעל הפוטנציאל הרב ביותר לקידום המשק המושבי בעתיד*.

סקרים שנערכו במספר מושבים אחרים מאמתים, בדרך כלל, את ההכללות האלה. במושב הסמוך לרחובות היו החודרים שהצטרפו אחרי 1970, כ-23% מהאוכלוסייה (שמונה משקים), אך רק כרבע מהם עסקו בחקלאות, וזאת באופן חלקי בלבד. חלקם בין העובדים באופן מלא מחוץ למשקם הגיע לכ-76.5%. (מעניין לציין שמבחינת הנטייה לעסוק בחקלאות לא נמצא הבדל משמעותי בין החודרים שהצטרפו אחרי 1980 ואלה שהצטרפו לפני 1980). בין הוותיקים, לעומת זאת, עבדו מחוץ למשק באופן מלא רק 16% בעוד ש-26% (13 עבדו באופן מלא במשקם. כמחצית מהוותיקים היו גימלאים. בין בני דור ההמשך היה שיעור עובדי החוץ במצב ביניים, אך בלט ביניהם השיעור הגבוה של העובדים באופן מלא במשקם (50%). רק אחד משמונת הבנים עבד חלקית במושב (ברגר, 1992). במושב אחר, המצוי ממזרח לרמלה, היו הממצאים דומים למדי. רק כ-13% מהמצטרפים עבדו באופן מלא במשק, אף כי מבחינת שיעור העובדים בחוץ לא היה הבדל בולט בין החודרים והבנים (60% לעומת 63.4%). לעומת זאת עלה בין הבנים חלקם של העובדים באופן מלא במשקם, אך בין דור ההורים הוא היה כפול מזה של דור הבנים, דהיינו 22% לעומת כ-55% (גרינהוט, 1992).

במושב משמר השבעה, הקרוב ביותר למטרופולין, בלט ביותר השיעור הנמוך של העובדים במשקם בכל שכבות האוכלוסייה, וההבדל בין החודרים שהצטרפו לאחר 1970 לבין שאר בעלי המשקים היה מועט. העיסוק "החקלאי" המלא היחיד כמעט היה גידול ושיווק של צמחי גן במשתלות, אם כי נמצאו ביישוב גם מספר בעלי פרדסים ובעלי דירים שעיסוקם היה עדיין חקלאי (חלק מבעלי הדירים הסב כבר את ה"דיר" למחסן או למבנה תעשייתי, ראה להלן). מבחינה מספרית בלט חלקם של הוותיקים בין בעלי המשתלות (3 מתוך 7), אך שיעור הוותיקים (7%) נפל מזה של הבנים (2 מתוך 12 כלומר, 16.7%), ואף מזה של החודרים (2 מתוך 23 כלומר, 8.7%). רוב התושבים במושב זה עסקו בחקלאות כתחביב או כעיסוק חלקי, ונראה כי השפעה של העיר הקרובה עלתה כאן על כל השפעה אחרת.

ממצאים אלה מלמדים שהחדירה מושפעת מאוד מקרבה עירונית, אך מהעבודה החלקית שבוצעה עד עתה ניתן להסיק שחדירה רבת ממדים אינה מוגבלת אך ורק לפאתי הערים המטרופוליניות.

במושב גאה שליד אשקלון נמצא שעשרים מחוץ 94 המשקים נמצאים בידי מצטרפים שבאו אחרי 1982, וכי אף אחד מהמצטרפים לא עסק בחקלאות (ראה אזור). במושב זה נתגלו כבר חיכוכים בין החודרים והמקומיים. יש מקום לשער, עם זאת, שתפרוסתה של החדירה הנוכחית, כמו זו שקדמה לה בשנות השישים והשבעים (אפלבוט, 1986), רגישה למיקום הגיאוגרפי. עצמתה רבה בעיקר בטבעות המקיפות את הערים הגדולות ומועטת יותר בפריפריה ובשוליים של עיירות הפיתוח (ליפשיץ, 1984; Lipshitz, 1987).

ג. עיסוקים לא-חקלאיים בעלי אופי כפרי

חדירת העיסוקים הלא-חקלאיים בעייתית יותר מאשר חדירתם של המצטרפים הלא-חקלאיים. אולם, אין להתייחס אליה כאילו היא מנותקת מתופעת החדירה האנושית. היא ממלאת את החלל שנוצר מהירידה באינטנסיביות הייצור החקלאי, ובעיקר מהתרבותם של שטחי קרקע פנויים לחלוטין משימוש חקלאי. מציאותם של שטחים פנויים אינה יכולה שלא לעורר עניין כלכלי, במיוחד במקומות הסמוכים לעיר או לאזור תעשייתי. מצבו של משמר השבעה יכול לשמש דוגמה לכך, אם כי דוגמה זו היא קיצונית ביותר. המושב מצוי בקרבתו של אחד מאזורי התעשייה הגדולים ביותר בארץ. זאת, נוסף על היותו בשולי המטרופולין הגדול ביותר בארץ. שימוש הקרקע ביישוב זה מושפע גם מגורמים ייחודיים אחרים של מושב זה. תכנונו המקורי, המתבטא בהעדרן של חלקות "ב", היה מבוסס על ההנחה שיוממות תשלים את הכנסת החקלאי, ולכן אין פלא שמספר בעלי המשקים העוסקים בו באופן מלא בחקלאות הוא קטן, וכי רוב "החקלאים" שבו הם, למעשה, בעלי משתלות לצמחי גן, עיסוק האופייני ביותר לפאתי העיר, ואינו שונה באופן מהותי מעיסוקים מסחריים ומבתי מלאכה אחרים הצורכים שטח רב יחסית. עובדה זו מוכרת היטב בכל מדינות המערב והיא מהווה אף מרכיב חשוב בספרות התיאורטית המתייחסת ל-Urban fringe והגלישה העירונית המתגבשת מאז שנות השישים (Sinclair, 1966; Bryant et AL, 1982).

הביטוי הפיזי הבולט ביותר לייחודו של משמר השבעה הוא היותו מוקף מכל צידיו בכבישים אזוריים. כבישים אלה מנתקים אותו משכניו והרחבתם נגסה בשטחים החקלאיים במושב. כתוצאה מתנאים אלה עולה נגישותו לכל חלקי הארץ, על זו של רוב היישובים הכפריים. התוצאה ממצב זה היא לחץ בלתי רגיל על הקרקע מצד התעשייה השכנה. אולם, תהליך ההסבה של מבני המשק, בעיקר דירים (אשר במקורם קיבלו אישור חוקי לשמש פונקציה חקלאית), למבני תעשייה, גבר מאז שלהי שנות השמונים. תצלומי אוויר (בשילוב עם עבודת שדה) מוכיחים כי בין 1980 ל-1990 הוקמו מחסנים ומבני עסקים אחרים בערך במחצית הנחלות של חברי האגודה. תוכנית המתאר שהוכנה ליישוב, המכילה גם הקצאת שטחים להרחבת המגורים בשטחו אינה מיושמת, בין השאר בשל חילוקי דעות שהתפתחו עקב ריבוי המחסנים והעסקים במושב.

הלחץ להסבת מבנים מחקלאות לתעשייה ולמלאכה אינו ייחודי למושב זה. במשמר השבעה הפיתוי להענות ללחצים הוא אכן רב ביותר, אך דוגמאות דומות ניתן למצוא גם בפאתי הרחוקים יותר של המטרופולין. ליד אזור התעשייה של כפר סבא מצוי המושב נוה ימין, שתושביו עומדים בתוקף רב על זכותם להגדיל את הכנסותיהם מהשכרת מבנים וסככות לבעלי התעשייה השכנה. חלק מהמבנים המושכרים שימשו במקורם לדירים ולמתבנים, או שהרשיון שניתן לבנותם התייחס אליהם כאל דירים או מתקנים חקלאיים אחרים. במושב עדנים מצויה תופעה דומה. היישוב מצוי

ליד אזור התעשייה נוה נאמן כהוד השרון, ולפחות בארבע מנחלות א' הסמוכות לאזור זה אפשר להבחין היטב במתקנים תעשייתיים שונים הכוללים מנופים וציוד כבד, משאיות, כלים לעבודות עפר ובטון, מחסנים, מבני מלאכה, ועוד. מתקנים תעשייתיים פחות בולטים מצויים גם בחלק ניכר מהמשקים האחרים. התפשטות התעשייה בכפר מהווה נושא למחלוקת פנימית, אך הוועד הנוכחי עדיין מתנגד להתפשטות התופעה ומנסה לרסנה.

תופעות אחרות בעלות אופי שונה במידה מסוימת מצויות במשקים רבים. בתי מלאכה המוקמים בחלקות חקלאיות מנצלים מבני לול ורפת, או מחסני דשנים שאין להם דורש, שהפכו ל"מבני רפאים". במקרים מסוימים, כגון במושב גאה שליד אשקלון, שופץ מחסן הדשנים הציבורי והוא מתפקד עתה כמועדון נוער. ביישובים המצויים בקרבה רבה יותר למטרופולין או באלה המצויים בפאתי אזור תעשייה אין סיכוי רב להתפתחות מעין זו בגלל הלחץ הגואה להסבתם לשימוש תעשייתי.

ההסבה של מבנים לבתי מלאכה, לתעשייה, ולמחסנים גורמת לעתים קרובות למפגע חזותי ולהשחתת הנוף דווקא במקומות החשופים ביותר לדרכים הראשיות. יש לשער שאין בכך "תרומה" חיובית לעידוד התיירות בישראל. ההכרה בחומרת הבעיה באה לידי ביטוי בדו"ח של ועדת שיש (ישראל, משרד הפנים, 1991), אשר המליצה לרכז את בתי המלאכה באזור תעשייה המיועד לכך במסגרת תוכניות המתאר המתוקנות של המושב, אך יש להטיל ספק באפשרות יישומה של המלצה זו, במיוחד במקומות שבהם "התעשיות" מצויות כבר בשטחים שלא יועדו לכך.

ההתנגדות לתופעה זו בכפר עצמו מביאה לעתים קרובות לסכסוכים פנימיים מרים. הפילוג הוא לעתים בעל אופי גיאוגרפי. בעלי המשקים הקרובים לדרך ראשית או לאזור התעשייה נהנים מהגאות במחירי הקרקע ונוטים לצדד בהחזרת התעשייה. הרחוקים יותר, לעומת זאת, טוענים שהרעש, הריח, השחתת תשתית הדרכים, ומפגעים אחרים, הורסים את הנוף הכפרי. אין להסיק מכך שהמיקום הגיאוגרפי הוא דומיננטי בגישתו של המושבניק. גורמים מגוונים אחרים, כגון נטיות אישיות, רגישות חברתית, ונאמנות לערכים, משחקים גם הם תפקיד חשוב בגישה לשינוי באופי היישוב.

ד. עיסוקים לא-חקלאיים בעלי אופי לא-כפרי

התופעה הרווחת של עידוד עיסוקים בעלי אופי כפרי עשויה לספק מוצא לדילמה זו. השכרת חדרים לקיט ונופש (צימרים), לינה משפחתית זולה (B&B), מתקנים לנופש פעיל, גני שמחות ואולמי שמחות (בתנאי שיורחקו מאזור המגורים), חוות סוסים, פנסיונים לכלבים וחתולים, "כפריות", ומשתלות הכוללות סחר באכיליזי גננות וברהיטי גן, הם בין העסקים שניתן לסובלם, ואולי אף לעודדם, במרחב הכפרי. עסקים אחרים, שאינם כפריים במהותם, אך אינם מהווים מטרד נופי ואקולוגי, הם משרדים של בעלי מקצועות חופשיים, בתי תוכנה, ואף מכוני יופי. קשה לפקח על התפשטותם של עסקים אלה ולבקרם, אך ספק אם יש עניין לדכא את התפתחותם במערכת הכפרית ההולכת ומתגבשת. יש להדגיש, עם זאת, שהשוליים העירוניים אינם מתאימים לחלק ניכר מהשימושים המבוקשים על-ידי שוחרי הבילוי בחיק הטבע. לעומת זאת יש בהם ביקוש רב לבילויים, ספורט, אירועים משפחתיים, ונופש קצר בסופי שבוע ובימי חג. שירותים מעין אלה מצויים כבר בקיבוצים רבים, כגון שפיים, וגבעת השלושה, ואף בחפץ חיים הרחוקה יחסית מהמטרופולין. אולם, בגלל

כושרם המוגבל של המושבניקים לממן פרויקטים בקנה מידה גדול, וכן בגלל יכולתו של המגזר התעשייתי להציע רנטה כלכלית גבוהה יותר, נראה שהעיסוקים בעלי האופי הלא-כפרי הם אלה שימשיכו להיות דומיננטיים במושב. יש להניח, לכן, שהמאמצים למנוע את תיעוש המושב יתקלו בקשיים הולכים וגוברים.

מסקנות והיבטים תכנוניים

המענה ללחצים על שימוש הקרקע במושב מחייב גישה פרטנית שתתייחס הן לאופי התעשייה המועדפת, הן לאיתור השטחים במסגרת המערך הפיזי של היישוב, והן לצרכים המיוחדים לכל אזור. הבעיות שנוצרו עם נסיונות יישומה של ההחלטה שנתקבלה כבר לאשר את הרחבת המושבים ולהקצות שטחים לשם בנייתן של שכונות המיועדות למגורי בנים לא-חקלאיים, מצביעות על החשיבות הרבה שיש להכרה מעמיקה של הנושא (אפלבוט וקידר, 1992). במסגרת הרפורמות הסוחפות שאופשרו על-ידי הממשלה בשנים האחרונות מסתמנת עתה מגמה להשלים עם הצורך בשינוי זה (ויתקון, 1991). התוכנית לפיתוח החקלאות למחצית הראשונה של שנות התשעים מכירה בלחץ שנוצר ביישובים "הנשענים על המרכזים העירוניים", אך שמה את הדגש בעיקר על הצרכים של הפריפריה, על המשך המדיניות של פיזור האוכלוסייה, ועל הצורך לשמור על האופי הכפרי ועל הקרקע החקלאית (ישראל, משרד החקלאות והסוכנות היהודית, 1991, עמ' 38-39). לעומת זאת, אין בה עדיין מענה של ממש לבעיות השוליים המטרופולינים או לשינוי בסיסי אשר יתמודד עם תהליכי עיור הכפר או ישתמש בתופעת החדירה הלא-חקלאית ככלי עזר לרפורמה במגזר המושבי.

ביטוי לתמורה במצבם של מושבים רבים הוא בהרגשה הגוברת (אם כי בעייתית מבחינה יישומית) שיש לשנות את אופיים המוסדי של רבים מהמושבים ולעשותם ל"יישובים קהילתיים". פתרון זה מוצע עתה במספר ניכר של מושבים ובמסגרתו ניתן יהיה לקלוט מספר רב יותר של "חודרים" מאשר במושב המורחב. אולם, יישומו של מהפך מעין זה מעורר קשיים רבים. משמעות הדבר היא, בין השאר, שבעלי המשקים יאלצו לוותר על אמצעי הייצור שברשותם. יש להטיל ספק אם ההשלכות של השינוי המוצע מחוורות לחברי המושבים המצדדים בכך. אם ניתן יהיה להשתמש בהסבת המושב ליישוב קהילתי כדי ליצור תחליף להקמתם של יישובים חדשים, אפשר יהיה לחסוך הון רב המושקע עתה בהקמתה של תשתית יישובית חדשה. אולם, למרות כל המאמצים נראה שאי-אפשר יהיה למנוע את סיפוקו של הביקוש למגורים בכפר ללא פגיעה כלשהי באדמה חקלאית (אפלבוט וקידר 1992).

מכל מקום, יש להביא בחשבון את הצורך להתאים את מבנה היישוב לצרכיו החדשים. הכפר שתוכנן לצורכי חקלאים יצטרך להתאים עצמו לצרכי החודרים והיה צורך למצוא מענה גם ללחצים לשינוי מבנהו הפיזי של היישוב. לחצים מעין אלה צפויים בעיקר ביחס ל"יישובי המגבת" שתוכננו בדגם מעין מפוזר בשנות החמישים כדי לאפשר לחברי המושב ליהנות מחלקות צמודות לחצר המשק.

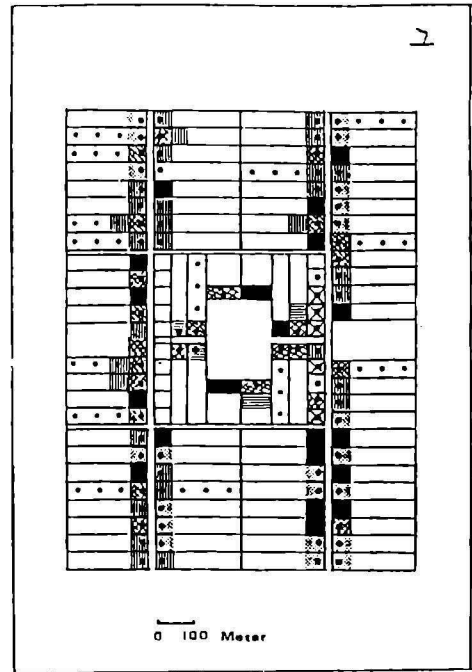
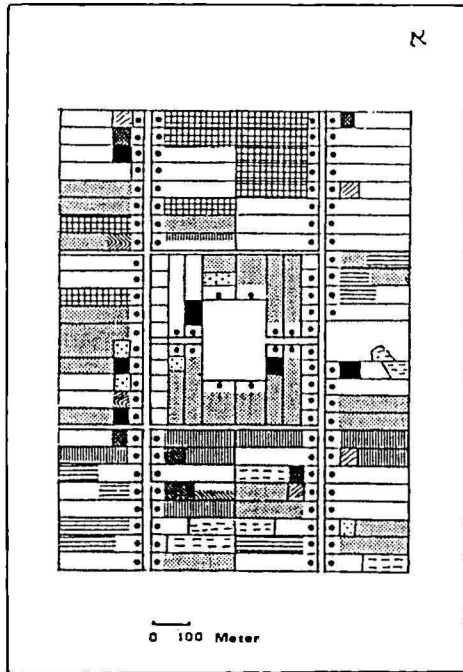
התכנון העתידי אינו יכול להתעלם מהמגמות המתגבשות עתה במערכת המשתנה של הכפר הישראלי. מושב העובדים, המהווה עמוד התווך של הכפר בישראל, חייב להתאים את עצמו למערכות הכלכליות והחברתיות המשתנות. המסגרות המוסדיות הנוקשות, שהיו מבוססות על

מערכות חברתיות, כלכליות וערכיות ששררו בדור הקודם ואף לפני שלושה דורות, לא הותאמו לתמורות שחלו בו. הדינמיקה המבנית שינתה את השימוש בקרקע, את ההרכב הדמוגרפי ואת ההרכב התעסוקתי של המושב, אך בעוד ששינויים אלה היו הדרגתיים ורישומם ניכר רק לאחר זמן רב, הרי שתהליך ההתאמה המוסדי אליהם בוצע רק לאחרונה, ונשא אופי של משבר ושל מהפך במקום אופי של תהליך התפתחותי. כך נוצר פער בין המציאות לתכנון. ניסיון זה מלמד שגישה נוקשה מדי יכולה לעכב זמנית מגמות מסוימות, אך אין היא יכולה לרכאן כליל. פריצת הסכרים היא בלתי-נמנעת, וכשהיא מתרחשת תוך התעלמות מהחוק היא כרוכה בנוק רב. גם כאשר החוק מתאים עצמו למציאות, אין הוא מסוגל לתקן את הנוק שנגרם כתוצאה מממדי ההתעלמות ממנו ומההשחרשות של ההרגל להפר אותו.

לקח חשוב לא פחות הוא, שהתנאים השוררים במדינת ישראל אינם שונים באופן מהותי מאלה של ארצות אחרות בעולם המפותח. התכנון העתידי חייב להתחשב במגמות הרווחות במדינות אלה ולהפיק תועלת מנסיובם של המתכננים בהתמודדות עמן. אין זאת אומרת שעלינו לוותר כליל על ערכי היסוד הייחודיים לנו, אך כל עמידה על ערכים אלה חייבת להיות מעוגנת במציאות המשתנה, ולהתבסס על דירוגם ועל קביעת עמדה חד-משמעית ביחס לסדרי העדיפות שלהם. אחד מהערכים האלה הוא השמירה על אדמה חקלאית. ערך זה מאוים באופן קיצוני בשוליים העירוניים וההגנה עליו היא קשה. אין הכוונה כאן להציע פתרון לכך, אך גם ביחס לערך זה יהיה זה משגה אם המדיניות תהיה בלתי-גמישה לחלוטין ואם לא נציג דרכים מעשיות שיש בהן בכדי לענות על הלחצים לשינוי היעוד של הקרקע.

המסקנה העיקרית המתבקשת היא, שתכנון היתר המאפיין את גישת המוסדות הממשלתיים והציבוריים בישראל, חייב להתמתן, וכי יש להחליפו בגישת תכנון ממותנת יותר. בהתחשב בהיסטוריה הקצרה של ההתיישבות היהודית הרי שהתמורות שחלו בה הן מרשימות ביותר. יש להניח שמצב דינמי זה יימשך ואף יחריף בעתיד. המודעות למצב המשתנה בהתמדה מכבידה מאוד על התכנון הנוטה להיות סטטי, אך רק גמישות בתכנון יכולה לתת מענה הולם למצב המשתנה בהתמדה.

תפרוסת שימושי הקרקע (א) ומאפיינים חברתיים-כלכליים (ב) בחלקות "א" כמושב גאה, ליד אשקלון



- | | | | | | |
|--|---|--|---|--|----|
| | 1 | | 4 | | 8 |
| | 2 | | 5 | | 9 |
| | 3 | | 6 | | 10 |
| | | | 7 | | |

מאפיינים חברתיים כלכליים

1. ותיקים
2. דור ההמשך
3. הצטרפו בשנות השבעים
4. הצטרפו ב-1982 או לאחר מכן
5. לא מיושב (למכירה) ב-1989 לערך
6. חקלאים (עובדים רק במשקם).

- | | | | |
|--|---|--|---|
| | 1 | | 4 |
| | 2 | | 5 |
| | 3 | | 6 |

שימושי קרקע

1. הדריס ומטע נשירים
 2. ירקות
 3. גידולי שדה ומקשה
 4. פרחים בכתי צמיחה ובמנהרות
 5. פרחים כשטח גלוי וגידולים מיוחדים
 6. מספוא
 7. רפתות
 8. בתי צמיחה
 9. רפתות
 10. מטעים ופרדסים
- לא בשימוש {

אני מודה למשה טנא ממושב גאה שסיפק לי את המידע לאיור זה.

מקורות

- אילברג, נ' וגרוסמן, ד' (1992), "זיקה בין חקלאות, עיסוקים לא חקלאיים והרחבת המושבים", כנס חנוכה תשל"ג, תקצירי הרצאות, האגודה הגיאוגרפית הישראלית, אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע, עמ' 6-7.
- אלתרמן, ר' ורוזנשטיין, מ' (1992), קרקע חקלאית: שמירה או הפשרה? ירושלים וחיפה: המכון לחקר שימושי קרקע, קק"ל והמכון לחקר העיר והאזור, הטכניון.
- אפלבוים, ל' (1986), הגירת משפחות עירוניות למושבים בישראל, 1968-1978, רחובות, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
- אפלבוים, ל' ומרגוליס, ח' (1985), הכפר הישראלי לקראת שנת 2000, רחובות, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, פרסומים בבעיות פיתוח אזורי 39.
- אפלבוים, ל' וניומן, ד' (1987), בין כפר לפרבר - צורות ישוב חדשות בישראל, רחובות, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
- אפלבוים, ל' וקידר, פ' (1992), הרחבת המושבים - מדיניות וביצוע, מחקר מעקב שלב א: 1990-1991, רחובות, המרכז ללימודי הפיתוח.
- בר-אל, ר' ואחרים (1987), כיוונים טכנולוגיים בתעוש כפרי, רחובות, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
- ברגר, י' (1992), עבודת סמינר, המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- גונן, ע' (1978), "עיר המושבות כארץ ישראל", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, י, עמ' 31-44.
- גרוסמן, ד' (1989), "גישת גיאוגרפית לחקר המשק המשפחתי", אופקים בגיאוגרפיה, 27, עמ' 7-24.
- גריןהוט, א' (1992), עבודת סמינר, המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- ויחקון, ג' (1991), מדיניות קרקע במגזר הכפרי, ירושלים, מינהל מקרקעי ישראל.
- ישראל, משרד החקלאות והסוכנות היהודית (1991), הספר הירוק, מדיניות שיקום ופיתוח החקלאות בתקופת משבר ועלייה המונית 1990 - 1995, מהדורה שנייה, תל אביב, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות והכפר, האגף לתכנון מפורט.
- ישראל, משרד החקלאות והסוכנות היהודית (1992), ענפי החקלאות בשנים 1990-1991, תל אביב, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות והכפר, האגף לתכנון מפורט.
- ישראל, משרד הפנים (1991), דו"ח הוועדה לגיבוש עקרונות וקריטריונים להכנת תוכניות מפורטות להרחבת המושבים, רמלה, מוגש למנכ"ל משרד הפנים.
- ליפשיץ, ג' (1984), "הברזלים אזוריים בהתפתחותה של הרווחה הכלכלית בישראל", רבעון לכלכלה, ל"א, חוברת 123, עמ' 365-380.
- עמירן, ד' (1989), "התמורות במרחב הכפרי בישראל כבעיה תכנונית", אופקים בגיאוגרפיה, 27, עמ' 59-66.

Bryant, C.R, Russwurm, L.H. and McLellan, A.G. (1982), *The City's Countryside - Land and its Management in the Rural-Urban Fringe*, London, longman

Champion, A.G. (1989), "Counterurbanization in Britain", *Geographical Journal*, 155,

pp. 53-59.

Fielding, A.J. (1982), "Counterurbanization in Western Europe" *Progress in Planning*, 17, 1-52.

Fuguitt, G.V. (1991), "Recent Population Changes in United States Villages", Paper presented at a Conference on Innovative Rural Communities, Charlottertown, Canada, June 24.

Gordon, P. (1979), "Decentralization Without a 'Clean Break';" *Environment and Planning, A*, 11, 237-358

Graicer, I. (1978), "Spatial Patterns and Residential Densities in Israeli 'Moshavot' in Process of Urbanization", *Geographical Journal*, 6, 533-537.

Grossman, D. (1987), "Rural Polarization - the Relation between Population, Spatial Patterns and Socio-Economic Characteristics: The Case of Southwestern Cheshire, England", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 78, 276-289

Hart, J.F. (1984), "Population Change in the Upper Lake States", *Annals of the Association of American Geographers*, 74, 221-243.

Haynes, K.E. & Machunda, Z.B. (1987) "Spatial Restructuring of Manufacturing and Employment Growth in Rural Midwest: an Analysis for Indiana", *Economic Geography*, 63, 319-333.

Ilbery, B.W. (1985), *Agricultural Geography - a Social and Economic Analysis*, London, Oxford University Press.

Johansen, H.E. and Fuguitt, G.V. (1984), *The Changing Rural Village in America: Demographic and Economic Trends since 1959*. Cambridge MA., Ballinger.

Kipnis, B.A. (1984), "Role and Timing of Complementary Objectives of a Regional Policy, the Case of Northern Israel", *Geoforum*, 2, 191-200.

Kipnis, B.A. (1989), "Untimely Metropolitan-Field 'Rurban' Development- Rural Renaissance as a Geographical Process in Israel", *Geography Research Forum*, 9, 45-66.

Lipshitz, G. (1987), "Migration Within the Metropolitan Areas of Israel, Comparative Periodic Analysis", *Papers of the Regional Science Association*, 61, 161-174.

McLaughlin, B. (1986), "Rural Policy in the 1980s: The Revival of the Rural Idyll", *Journal of Rural Studies*, 2, 81

Nelson, A.C. (1986), "Toward a Theory of the American Rural Residential Land Market", *Journal of Rural Studies*, 2, pp. 313-314.

Newby, H. (1979), *Green and Pleasant Land?* London, Hutchinson.

Newby, H. (1980), "Urbanization and the Rural Class Structure: Reflections on a Case Study". In: F.H. Buttel and H. Newby (eds.), *The Rural Sociology of Advanced*

Societies: Critical Perspectives, London, Croom Helm, pp. 255-279.

Phillips, D. and Williams, A. (1984), *Rural Britain: a Social Geography*, Oxford, Basil Blackwell.

Sinclair, R. (1967), "Von Thunen and Urban Sprawl", *Annals, Association of American Geographers*, 57, pp. 72-87.

Vartiainen, P. (1989), "Counterurbanization: A Challenge for Socio-Theoretical Geography," *Journal of Rural Studies*, 5, pp. 217-225.

Vining, D.R. Jr. and R. Pallone (1982), "Migration between Core and Peripheral Regions: a Description and Tentative Explanation of the Patterns in 22 Countries." *Geoforum*, 13, pp. 339-410.